ISSN 2231 - 2137

CONTEMPORARY RESEARCH IN INDIA

A Peer-Reviewed Multi-Disciplinary International Journal

Special Issue : January, 2015

Two-Day National Seminar on

"GANDHIAN IDEAS AND LEADERSHIP"

29th and 30th January, 2015

Organized by

Gandhian Studies Centre

Shri Shivaji Mahavidyalaya, Barshi

Sanctioned by UGC under the scheme of
Epoch making social thinkers of India

24. Gandhian Philosophy in Raja Rao's *Kanthapura* 59
Ankushrao N.M.

25. गांधी जी का शिक्षा दर्शन एवं शिक्षा योजना 61
प्रा.डॉ.रविराज फुरडे

26. मानवी स्वातंत्र्यासाठी व मानवी हक्कासाठी गांधीवादी विचारसरणी - हा एक शांततामय मार्ग होता 63
प्रा.राजकुमार श्रीहरी मरे

27. महात्मा गांधीजींची असहकार चळवळ 66
प्रा.बालाजी गंगावणे

28. महात्मा गांधी व सत्याग्रह 69
प्रा. बी. आर. काळे (पाटील), प्रा. एच. के. कांबळे

29. गांधीजीच्या अहिंसात्मक चळवळीचे तत्त्वज्ञान : एक अभ्यास 71
प्रा. सुमन लक्ष्मणराव केंद्रे

30. शिक्षक-शिक्षण कार्यक्रमातील प्रशिक्षणार्थींच्या महात्मा गांधी विचाराधारा विषयक अभिवृत्तीचा अभ्यास 73
डॉ. महादेव सदाशिव डिसले

31. स्वराज्य व सत्याग्रहाची गांधीजीची संकल्पना 75
प्रा. मांजरे डी.व्ही.

32. महात्मा गांधी आणि सामाजिक समता 77
प्रा. किशोर धोंडिबा थोरे

33. Gender Equality: Views of Mahatma Gandhi 80
Smt. Kanade Manjusha L. and Smt.Shikare M P

34. महात्मा गाधीजींची भारतातील खादी चळवळ 83
प्रा. भांजे विजयकुमार प्रल्हादराव

35. अहिंसक आंदोलनाचे प्रणेते : महात्मा गांधी 87
डॉ. राजेंद्र नागनाथ गायकवाड

36. Mahatma Gandhi: Leader of World 90
Dr. V. P. Shikhare

37. "राष्ट्रपिता महात्मा गांधीजींचे स्वच्छताविषयक विचार" 92
प्रा. सुभाष माणिकराव गायकवाड, प्रा. सुहास पांडुरंग पाटील

38. सत्याग्रह तत्वज्ञानाची सद्यःकालीन उपयुक्तता 95
प्रा. विश्वनाथ महादेव अवाड

39. कृतिनिष्ठ अष्टावधानी जनसत्याग्रही : महात्मा गांधी 98
डॉ.बाळासाहेब दास

40. महात्मा गांधींची ग्रामीण पुनर्रचनेची संकल्पना 102
प्रा.एम.एस.धोकटे

41. Raja Rao's *Kanthapura:* Gandhian Ideology 104
Prof. Kokate N. B., Prof. Mule S.S. and Prof. Waghmare D.S.

42. महात्मा गांधीजींच्या शैक्षणिक विचारांचा अभ्यास 106
डॉ. राठोड लाजवंती ई. आणि प्रा. सुरवसे स्मिता सुरेश

43. ''महात्मा गांधीजीची राष्ट्रीय एकात्मक आणि सामाजिक न्याय एक चिंतन'' 109
प्रा.डॉ. ए.एन. पवार, प्रा. चेतना दत्तात्रय जगताप

44. गांधी दर्शन के परिप्रेक्ष्य में आधुनिक हिंदी कविता 112
डॉ.सतीश अर्जुन घोरपडे

45. महात्मा गांधीचे विचार : जागतिकीकरण एक संदर्भ 115
डॉ. आनंदकुमार सुभाष करडे

46. महात्मा गांधीचे अहिंसेसंबधी विचार :एक दृष्टीक्षेप 118
प्रा.शिंदे विकास विलासराव

CONTEMPORARY RESEARCH IN INDIA
ISSN 2231 - 2137

सत्याग्रह तत्वज्ञानाची सद्यःकालीन उपयुक्तता

प्रा. विश्वनाथ महादेव अवाड, विभाग प्रमुख, राज्यशास्त्र विभाग, सहकारमहर्षी शंकरराव मोहिते-पाटील महाविद्यालय, अकलूज, ता. माळशिरस जि. सोलापूर

प्रस्तावना: कोणताही निर्णय केवळ एखाद्या कारणाशी जोडता येत नाही. १९१४ साली स्मट्स यांनी आणि १९४७ साली अॅटली यांनी घेतलेल्या निर्णयामागे गांधींच्या शांततामय चळवळीखेरीज, इतर अनेक कारणे होती. तरीही गांधीची अहिंसेवरील निष्ठा, त्यांचा विरोधकांवरील विश्वास आणि त्यांच्यावर आपला निर्णय न लादता त्यांना आपल्याबरोबर न्याय्य निर्णयाकडे घेवून जाणे, ही या दोन्ही महान लढयाची प्रमुख वैशिष्टये होती. तुमच्या शत्रूवर विजय मिळवायचा असेल तर तो प्रेमाने मिळवा हे त्याचे मुख्य तत्व होते.

११ सप्टेंबर, १९०६ ची संध्याकाळ होती, जोहान्सबर्गच्या एम्पायर थिएटरमध्ये बॅरिस्टर मोहनदास करमचंद गांधी मंचावर ऐकत बसले होते. थिएटर दुपारपासूनच हिंदी रहिवाशांनी खचाखच भरले हो. चौथा ठराव मांडण्याची वेळ येईपर्यंत बराच उशीर झाला होता. पुढे 'जेल ठराव' म्हणून ओळखला गेलेला हा ठराव महात्मा गांधीनीच तयार केलेला होता. आपले ठराव मांडले जाताना ऐकत राहणे, हा काही गांधीना नवीन अनुभव नव्हता. नाताळमधील हिंदी रहिवाशांच्यावतीने राजकीय कामाला हात घातला तेव्हापासून हे सतत चालूच होते. १९०३ मध्ये गांधीनी ट्रान्सवालचे रहिवाशी होण्याचे ठरवले तेव्हापासून तर सर्वधर्म पंथाच्या राजकीय ठरावांचे प्रारूप गांधीकडेच असायचे. ट्रान्सवाल मधील ब्रिटीश राजवटीने एशियन लॉ अमेंडमेंट ऑर्डिनन्स २४ ऑगस्टला गॅझेटमध्ये प्रकाशीत करण्यात आला होता.[१] ट्रान्सवालमधील सर्व आशियाई रहिवाशांना हळूहळू हाकलून देवून हा प्रांत सर्वस्वी गोऱ्यांचाच व्हावा, ही यामागील योजना होती. त्यासाठी पुन्हा एकदा आशियाई लोकांनी नोंदणी करावी ती सुध्दा गुन्हेगारांकडून घेतले जातात तसे दहाही बोटांचे ठसे देवून. असे या प्रस्तावित कायद्यात सांगितले होते. हा कायदा संमत झाला असता तर आशियाई लोकांचा दर्जा काफिर म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या काळया जमातीपेक्षा हीन ठरला असता. या चौथ्या ठरावाचा उद्देश स्पष्ट होता. हा नवीन कायदा संमत न करण्याची या सभेने केलेली नम्र विनंती जर लेजिस्लेटिव्ह कौन्सिल आणि स्थानिक राज्यकर्ते यांनी मान्य केली नाही. लंडनच्या साम्राज्यवादी सरकारनेही या कायद्याला संमती दिली, तर मग ब्रिटीश परंपरेला न शोभणाऱ्या या कायद्याच्या अटी न पाळता सभेतील प्रत्येकजण कायदा मोडून तुरुंगात जाण्याचे मान्य करुन या कायद्याच्या तरतुदी किती अन्यायकारक आहेत, हे स्पष्टपणे दाखवून देतील. सिव्हील डिसोबेडियन्सचे हे महत्वाचे पाऊल होते. हा ठराव संमत झाल्यानंतर काही महिन्यांनीच गांधी लंडनला गेले. त्यावेळी तेथे मताधिकारासाठी तेथील महिलांनी केलेली चळवळ त्यांनी पाहिली होती. हेन्री डेव्हिड थोरो या अमेरिकन विचारवंताचे विचार वाचून त्यांच्या निर्धाराला बळकटी प्राप्त झाली. इंग्लंडमधील चळवळीला सिव्हिल डिसोबेडियन्स म्हटले जात होते. परंतु सफ्रेजेस भगिनींना (मताधिकारासाठी लढणाऱ्या स्त्रिया) हिंसेचे वावडे नव्हते. त्यामुळे वर्षभरानंतर गांधीनी आपल्या चळवळीला सत्याग्रह हे वेगळे नाव निवडले. नोव्हेंबर १९०७ मध्ये रामसुंदर पंडित या पुजाऱ्याने सर्वात आधी कायदा मोडून तुरुंगवास पत्करला.[२] काही आठवडयातच गांधींना कैद झाली आणि कोर्टासमोर उभे करण्यात आले. गांधीनी गुन्हा कबूल करुन आपल्याला जास्तीत जास्त सजा द्यावी, अशी विनंती केली. ते स्वतः वकील होते, हे येथे विशेषत्वाने लक्षात घ्यावे लागेल. त्याकाळी वकील हा कोर्टाचा एक ऑफिसर मानला जायचा.[३] महात्मा गांधीना शिक्षा करणे ही न्यायाधिशाच्या दृष्टिने नामुष्की होती. हे सर्व घडेपर्यंत जेल ठरावाला १६ महिने उलटून गेले होते. तरीही ११ सप्टेंबर, १९०६ हा सत्याग्रह जन्म दिन मानणे योग्य ठरेल. शंभर वर्षापुर्वी संमत झालेल्या या चौथ्या ठरावामुळे सत्याग्रह या संकल्पनेचा विचार करताना तुरुंगवास हे पारंपारिक शस्त्राला पर्यायी शस्त्र गांधीनी शोधून काढले. या एकाच पैलूवर भर दिदला जातो. गांधीनीही सत्याग्रहाचा आत्मक्लेशाने आपली बाजू मांडणे असा उल्लेख केला आहे. परंतु यामुळे ११ सप्टेंबरच्या पहिल्या तीन ठरावातील महत्वाचे पैलू विसरले जातात. या चार ही ठरावांचे उद्दिष्ट होते, ते प्रतिस्पर्ध्याला आपल्या मुख्य तत्वांची प्रकर्षाने जाणीव करुन देणे. प्रतिस्पर्ध्यांची काही विशीष्ट धारणा आहे, हे गांधीनी अगोदर लक्षात घेतले होते. ती लक्षात घेवून प्रतिस्पर्ध्याला त्याच्या धारणेतील अन्याय आणि आपल्या तत्वांतील सत्य लक्षात आणून द्यायचे होते. त्यासाठी सर्व शांततापूर्ण मार्गांचा अवलंब करणे आवश्यक होते. पिटीशनमधून आपली बाजू मांडणे, प्रतिनिधी मंडळ नेवून प्रतिस्पर्ध्यांची भेट घेणे, त्याच्याशी वाटाघाटी करणे, त्याचवेळी जनमत तयार करणे, लोकशिक्षण अंगीकारणे आणि निरनिराळया स्तरांवरील अधिकारी व्यक्तींकडे न्यायाची याचना करणे, हे या प्रक्रियेचा एक भाग होते. प्रतिस्पर्ध्यांचे म्हणणे ऐकून घेणे आणि स्वतःच्या भूमिकेतील सत्य न सोडता तपशिलांच्या बाबतीत वेळप्रसंगी तडजोड करणे, हा देखील या प्रक्रियेचा भाग होता.

या विशीष्ट प्रसंगी कोणताही कायदा वंशभेदावर आधारीत नसावा, हे तत्व होते. राणीने १८५८ साली केलेल्या जाहीरनाम्यात सर्व ब्रिटीश प्रजेला समान वागणूक मिळेल असे आश्वासन दिले होते ते पाळले जाणे आवश्यक होते. ट्रान्सवाल आणि इतर ब्रिटीश कॉलनीच्या

जडणघडणीत युरोपियनांप्रमाणे हिंदी प्रजेलाही संधी मिळणे आवश्यक होते. दक्षिण आफ्रिकेतील हिंदी रहिवाशांनी आपली कर्तव्ये कसोशीने पाळली होती. ट्रान्सवालमधील लेजिस्लेटिव्ह कोन्सीलने प्रस्तावित कायदा संमत करु नये आणि त्यांनी तसे केल्यास ब्रिटीश शासनाने प्रिटोरीया किंवा लंडन येथील राज्यकर्त्यांनी या न्याय मागण्या मान्य केल्या नाही तर आत्मक्लेशावर आधारीत शांततामय चळवळीने विरोध करावयाचा होता. सत्याग्रह हे एक प्रभावी अस्त्र आहे, धडक प्रतिकाराची ती एक अत्यंत जबरदस्त पध्दती आहे. या विश्वासाने सत्याग्रह करायचा होता. पारंपरीक शस्त्रास्त्रे उपलब्ध नाहीत म्हणून नव्हे. शांततामय प्रतिकार म्हणजे शांततामय जबरदस्ती नव्हे, तर प्रतिस्पर्ध्याला वळवून आपल्याला न्याय्य वाटणारा निर्णय घ्यायला लावणे, हे होते. परंतु दुसऱ्या दिवशी ट्रान्सवाल असेंम्बलीमध्ये हा ब्लॅक अॅक्ट संमत करण्यात आला. सर्वच प्रतिनिधी युरोपीयन आणि त्यांची एकच काळजी. त्यानंतर १२ सप्टेंबरपासून नोव्हेंबर १९०७ पासुन ट्रान्सवालचे राज्यकर्ते आणि इंग्लंडमधील सेक्रेटरी ऑफ स्टेट फॉर कॉलनीज् यांना समजाविण्याचे अनेक प्रयत्न झाले. गांधी व हाजी वजीर अली प्रतिनिधी म्हणून लंडनला जावून आले. त्यांच्या प्रयत्नाला यश मिळाल्याचा भास निर्माण करण्यात आला. पण ब्रिटीश शासनाने जरी हा कायदा नामंजूर केला तरी ट्रान्सवाल स्वतंत्र झाला की असाच कायदा पुन्हा करा, असा कानमंत्रही दिला. १९०७ च्या सुरुवातीला ट्रान्सवाल स्वतंत्र होताच हाच कायदा नव्याने संमत करण्यात आला.[४] नुकत्याच स्वतंत्र झालेल्या देशाची स्वायत्तता राखणे, या उदारमतवादी धोरणाचा भाग म्हणून ब्रिटीश शासनाने त्यास मंजूरी दिली होती. वांशिक समानता आणि साम्राज्याचे आपल्या हिंदी प्रजेसंबंधीचे कर्तव्य या लिबरल तत्वांकडे दुर्लक्ष करण्यात आले. ट्रान्सवालमध्ये बोथा आणि स्मट्स हे मूळ बोअर नेते निवडून आले. त्यांचा तर वंशभेदाविषयी आग्रह होता. सारे प्रयत्न व्यर्थ झाले. त्यानंतरच सत्याग्रहाचे अंतिम पाऊल उचलले गेले. ही चळवळ पुढील सहा वर्षे चालली. त्या प्रदीर्घ प्रवासात सत्याग्रहाची अनेक वैशिष्टये उलगडत गेली.

प्रतिस्पर्ध्यांवर विश्वास हे एक जगावेगळे तत्व होते. जनरल स्मट्स यांनी अनेक वेळा विश्वासघात करुनही गांधीनी त्यांच्यावर अविश्वास दाखविला नाही. आवश्यकता भासल्यास आपण कधीही पुन्हा सत्याग्रहाचे अस्त्र उपसू शकतो, यावर त्यांची श्रध्दा होती. सत्याग्रहाची धार ते अस्त्र पुन्हा वापरल्यामुळे बोथट होत नाही, हे गांधीनी आपल्या सहकाऱ्यांना पटवून दिले होते. आत्मक्लेश हे सत्याग्रहीचे मुख्य अस्त्र असेल तर त्यासाठी सत्याग्रहींना तयार करणे आवश्यक होते. लढाऊ सैन्याला जितके युध्दकौशल्यात तयार करणे आवश्यक असते, तितकेच गांधींना काही वर्षापुर्वी फिनीक्स आश्रमाची स्थापना केली ती जॉन रस्कीन यांच्या तत्वज्ञानानुसार. परंतु हळूहळू लिओ टॉलस्टॉय यांची विचारधारा आणि हेन्री डेव्हिड थोरो यांनी स्वतः आचरलेली तत्वे यांचाही स्विकार करण्यात आला. टॉलस्टॉय फार्मची स्थापना झाली ती सत्याग्रहींच्या कुटुंबीयांना आसरा मिळावा आणि त्याचवेळी त्यांची पुढील लढयासाठी तयारी करावी, यासाठीच. तुरुंगात काफिर कैद्यांना जो मानहानीकारक युनिफॉर्म देत असत, तसेच कपडे वापरण्याची सवय देखील या आश्रमवासीयांना लावली होती. सत्याग्रहाचे एक महत्वाचे तत्व असे होते की, आनल्या तत्वांची न्याय्यता लक्षात आणून देवूनच प्रतिस्पर्ध्याला गाठणे हे गांधीना मान्य नव्हते. त्यांनी सत्याग्रह पुढे ढकलला. गांधींचे सहकारी या विचारसरणीत एवढे मुरलेले होते की, तेही या गोष्टीला तयार नव्हते. १९१३ मध्ये लाँगमार्च वेळी गांधी आणि त्यांचे मुख्य सहकारी कॅलन बॅक आणि पोक्राक यांना एकापाठोपाठ अटक झाली. तरीही सत्याग्रही शिस्तीने शांततामय राहिले.[५] मोर्चेकऱ्यांनी जरासे हिंसक वळण घेतले असते तरी त्यांचा नायनाट करणे स्मट्सच्या माणसांना सोपे गेले असते. अखेरीस दक्षिण आफ्रिकेतील अत्याचार सहन न होवून हिंदुस्थानातील व्हॉईसरॉय लॉर्ड हार्डिंग्ज यांनी आपला आवाज उठवला. जनरल स्मट्स यांनी सॉलोमन कमिशन नेमले. गांधीनी सत्याग्रह मागे घेवून या कमिशनशी सहकार्य करावे, असे गोपाळकृष्ण गोखले यांचे मत होते. परंतु जोवर आपल्या मूळ अटी मान्य होत नाहीत तोवर गुरुची आज्ञादेखील मानणार नाही, अशी भूमिका घेवून गांधीनी सत्याग्रह चालूच ठेवला. स्मट्स या चळवळीला कंटाळले होते. त्यांना युनियन ऑफ साऊथ आफ्रिका या नवीन देशाच्या प्रगतीत हा अडथळा नको होता. त्यांनी कमिशनकडून आपल्याला तात्पुरते हवे ते वदवून घेतले आणि १९१४ मध्ये इंडियन रिलीफ अॅक्ट संमत झाला. सत्याग्रहींच्या सर्व मागण्या मान्य झाल्या. आयतीच संधी आली आहे तर आणखीही काही मागण्या मान्य करु न घ्याव्यात, अशी काही सहकाऱ्यांची सूचना होती. गांधीनी त्या सूचनेला स्पष्ट विरोध केला.[६] या प्रदीर्घ लढयाचा शेवट झाला तो दोन्ही प्रतिस्पर्ध्यांनी एकाच निर्णयाप्रत पोहोचल्यामुळे. अनेक वर्षानंतर हिंदुस्थानातील स्वातंत्र्य लढयाचा शेवटही याच पध्दतीने झाला. १९२०, १९३० आणि १९४२ सालच्या तीन सत्याग्रह चळवळीनंतर ब्रिटनचे पंतप्रधान रिचर्ड अॅटली यांना हिंदुस्थान सोडायची घाई होती. पुन्हा भारत छोडो अशी हाक याची त्यांनी वाट पाहिली नाही. कोणताही राजकीय निर्णय केवळ एखाद्या कारणाशी जोडता येत नाही. १९१४ साली स्मट्स यांनी आणि १९४७ साली अॅटली यांनी घेतलेल्या निर्णयामागे गांधींच्या शांततामय चळवळीखेरीज, इतर अनेक कारणे होती.[७] तरीही गांधीची अहिंसेवरील निष्ठा, त्यांचा विरोधकांवरील विश्वास आणि त्यांच्यावर आपला निर्णय न लादता त्यांना आपल्याबरोबर न्याय्य निर्णयाकडे घेवून जाणे, ही या दोन्ही महान लढयाची प्रमुख वैशिष्टये होती. तुमच्या शत्रूवर विजय मिळवायचा असेल तर तो प्रेमाने मिळवा हे त्याचे मुख्य तत्व होते.

निष्कर्ष : आज शंभर वर्षानंतरच्या काळात ज्यावेळी सहजी सुटणार नाहीत असे प्रश्न उभे राहतात तेव्हा गांधीची नीती हेच कदाचीत यावर

उत्तर असू शकेल याची जाणीव होते. मग तो काश्मीरचा प्रश्न असो, मध्यपुर्वेतील गोंधळ असो, पूर्व युरोपमधील गुंता असो की श्रीलंकेतील वांशिक वाद असो. प्रेमाच्या आधारे प्रतिस्पर्ध्यांबरोबर न्याय्य निर्णयाकडे पोचणे हा एकच गांधीवादी मार्ग त्यावर दिसतो. परंतु सत्याग्रह या सर्वात ताकदवान अस्त्राचा उपयोग करण्यापुर्वी त्याची तात्विक बैठक आणि तंत्र समजावून घेतले पाहिजे. अन्यथा आधुनिक काळातील सिंथेटीक सत्याग्रही अशीच त्यांची प्रतिमा निर्माण होईल.

संदर्भ सूची :

१. सामाजिक न्याय व मानवी हक्क, ऑग्लाईड रॉबर्ट, पेग्विन प्रकाशन कलकता, १९६९
२. हिंद स्वराज्य, महात्मा गांधी, नवजीवन प्रकाशन अहमदाबाद, १९७८
३. गांधी, नलिनी पंडित, ग्रंथाली प्रकाशन मुंबई, १९९७
४. डॉ. चौसाळकर अशोक, मार्क्सवाद-उत्तरमार्क्सवाद, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, २०१०.
५. डॉ. चौसाळकर, राष्ट्रवादापुढील आव्हाने, शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर प्रकाशन, २००८.
६. झा देवेंद्र, महात्मा गांधी-कॉग्रेस आणि भारताची फाळणी, श्रीविद्या प्रकाशन पुणे, १९९८.